

บทที่ ๕

ปฏิจจนุปบาท : หลักญาณวิทยา

ญาณวิทยาหรือทฤษฎีความรู้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาปรัชญา ซึ่งศึกษาถึงบ่อเกิดของ ความรู้ กระบวนการรับรู้ของมนุษย์ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้สอนไว้หลายประการด้วยกัน ได้แก่ เรื่อง อายุตนะ ๖ ผัสสะ เป็นต้น หัวข้อธรรมต่างๆ เหล่านี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปฏิจจนุปบาท

๑. ความหมายของปฏิจจนุปบาท

ปฏิจจนุปบาท มาจากคำว่า “ปฏิจจ” แปลว่า อาศัย “สัม” แปลว่า พร้อม และ “อุปปาท” แปลว่า เกิดขึ้น ความหมายคือธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม เป็นหลักพุทธปรัชญาที่สำคัญอย่างยิ่ง มีความหมายเท่ากับธรรมทั้งหมดที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจจนุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม
ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจนุปบาท”^๑

กล่าวได้ว่า “ปฏิจจนุปบาทเป็นศูนย์กลางแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้า” ในขณะเดียวกัน ปฏิจจนุปบาทยังถือว่าเป็นกฎแห่งชีวิตและกฎธรรมชาติ เป็นหลักความจริงที่มีอยู่แล้วโดยธรรมดาไม่ว่าพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติก็ตาม^๒

๒. ปฏิจจนุปบาท ๒ สาย

ปฏิจจนุปบาทมีชื่อที่ใช้เรียกอีกคือ ปัจจยการ หมายถึง ปรากฏการณ์ทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นไปเพราะปัจจัยต่างๆ และ อิทัปปัจจยตา หมายถึง เมื่อสิ่งนี้เป็นปัจจัยสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ดังข้อความว่า

“เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”^๓

การที่สิ่งต่างเกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัย และสิ่งต่างนั้นจะไม่เกิดถ้าหากไม่มีเหตุปัจจัย ปฏิจจนุปบาทจึงจัดได้เป็นสองสายคือ

๑. สายเกิด เรียกว่า สมุทัยวาร คือความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์
 ๒. สายดับ เรียกว่า นิโรธวาร คือความดับไปแห่งกองทุกข์ทั้งหมด
 พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงปฏิจจนุปบาททั้ง ๒ สายนี้ไว้ว่า

“เราจักแสดงมิจฉาปฏิบัติทาและสัมมาปฏิบัติทา พวกเธอจงฟัง
 ปฏิบัติทาทั้ง ๒ นั้น... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ... ความเกิดแห่ง
 ความทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ นี้เรียกว่า
 มิจฉาปฏิบัติทาฯ

...เพราะอวิชชานั้นแหละดับด้วยอาการสํารอกโดยไม่เหลือ
 สังขารจึงดับเพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ... ความดับ
 แห่งทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ นี้เรียกว่า
 สัมมาปฏิบัติทาฯ”

ปฏิจจนุปบาทสายเกิดจึงได้ชื่อว่า มิจฉาปฏิบัติทา หมายถึง ทางผิด
 หรือการปฏิบัติผิด ส่วนสายดับเรียกว่า สัมมาปฏิบัติทา หมายถึง ทางถูกหรือ
 การปฏิบัติชอบ ซึ่งทั้ง ๒ สายมีรายละเอียดดังนี้

ก. สายเกิด

๑. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
๒. เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี
๓. เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
๔. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	อายตนะ ๖ จึงมี
๕. เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
๖. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
๗. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
๘. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
๙. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
๑๐. เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติ(ความเกิด) จึงมี
๑๑-๑๒. เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรามรณะจึงมี

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจจึงเกิดมีขึ้น
 พร้อมกับความทุกข์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

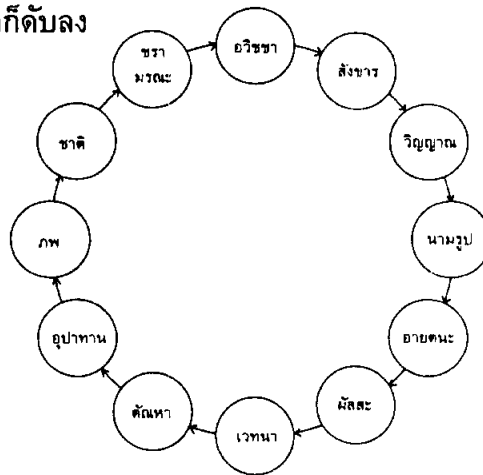
“... โสภปริเทวทุกข โทมนัส และอุปายาส
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมมีด้วย
 ประการอย่างนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^๔

ข. สายดับ

- ๑. เพราะอวิชชาสารอกออกไปโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ
- ๒. เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
- ๓. เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
- ๔. เพราะนามรูปดับ อายุตนะ ๖ จึงดับ
- ๕. เพราะอายุตนะ ๖ ดับ ผัสสะจึงดับ
- ๖. เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
- ๗. เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
- ๘. เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
- ๙. เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
- ๑๐. เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
- ๑๑-๑๒. เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ

ความโศก ความคร่ำครวญรำพัน ทุกข์โทมนัส ความดับแค้นใจก็ดับ

ความทุกข์ทั้งหมดก็ดับลง

วงจรชีวิต หรือปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นหัวข้อธรรมที่อธิบายให้บุคคลทั่วไปเข้าใจอย่างลึกซึ้ง
 ได้ยากอย่างยิ่ง ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

“...ปฏิจจนสมุปปาตนี้ เป็นธรรมลิกซึ่ง ทั้งมีกระแสความลิกซึ่ง เพราะไม่รู้ ไม่ตรัสรู้ ไม่แทงตลอดธรรมนี้ หมุ่สัตว์นี้จึงเป็น เหมือนเส้นด้ายที่ยุ่ง เป็นเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม เป็นเหมือนหม่อมุงกระต่ายและหม้อปล้อง ย่อมไม่ผ่านพ้น อบาย ทุกคติ วินิบาท สงสาร ”^๖

อย่างไรก็ตามปฏิจจนสมุปปาตก็ยังคงมีการอธิบายเพื่อให้ผู้สนใจใฝ่รู้ได้ เกิดความเข้าใจ ซึ่งพระพุทฺธโชติสาจารย์ นักปราชญ์ชาวอินเดีย เกิดใน พ.ศ. ๙๕๖ ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้บันทึกถึงการอธิบายปฏิจจนสมุปปาตไว้ว่า “การสังวรพรรณนาคความแห่งปฏิจจนสมุปปาตอันใครๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้สำเร็จจอาคม (คือพระปริยัติ) และอริคม(คือมรรคผล) จะทำได้มิใช่่ง่าย เหตุดังนี้ข้าพเจ้าซึ่งดู แล้ว... จะกล่าวพรรณนาศัจจาการ(ทั้งๆ ที่)ยังไม่ได้(นัยอันเป็น)ที่ตั้ง(ที่อาศัย ด้วยกำลัง ปัญญาตน) ดังก้าวลงสู่สาครที่ยังไม่ได้เหยียบยันจะนั้น ก็แต่ว่าคำ สอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ระดับประดาไปด้วยนัยเทศนาเป็นนานา(วิธี) ทั้งแนวทาง (พรรณนา คือ อรรถกถา) ของท่านบูรพาจารย์เล่าก็ยังไม่ขาดสาย เป็นไปอยู่(จน ทุกวันนี้) เหตุใด เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยทั้งสองนั้นลงมือพรรณนาคความ แห่งปฏิจจนสมุปปาตนั้น”^๗

ด้วยเหตุนี้การอธิบายปฏิจจนสมุปปาตจึงเป็นสิ่งที่ยากอย่างยิ่ง แต่ในความ อยากูรู้ของผู้สนใจปรัชญานั้นก็มีได้มีขอบเขต ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของผู้ใฝ่รู้ในการ ใช้ปัญญาพิจารณาหลักปฏิจจนสมุปปาตนี้

๓. ความหมายขององค์ปฏิจจนสมุปปาต

ปฏิจจนสมุปปาตมีองค์ประกอบ ๑๒ ประการมีความหมายดังนี้

๑. อวิชา คือ ความไม่รู้จริงหรือความเขลา หมายถึง ความไม่รู้อย่างแจ่ม แจ่มในอริยสัจ ๔

๒. สังขาร คือ ความนึกคิดหรือการตั้งเจตจำนง หมายถึง กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร

๓. วิญญาณ คือ การรับรู้อารมณ์ต่างๆ หมายถึง การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๔. นามรูป คือ นามและรูป
 นาม หมายถึง เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ
 รูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลมและอูปาทายรูป คือรูปที่
 อาศัยมหาภูตรูป ๔
๕. สพายตนะ คือ อายตนะภายใน ๖ หมายถึง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๖. ผัสสะ คือ การกระทบของอายตนะภายใน ภายนอก และวิญญาณ
 หมายถึง การสัมผัส ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
๗. เวทนา คือ การเสวยอารมณ์สุข ทุกข์หรือเฉยๆ หมายถึง อารมณ์
 ที่เกิดจากการสัมผัส ๖ ประการคือ
- ๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดการสัมผัสจากทางตา
  - ๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการสัมผัสทางหู
  - ๓) ขานสัมผัสสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดการสัมผัสทางจมูก
  - ๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการสัมผัสทางลิ้น
  - ๕) กายสัมผัสสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการสัมผัสทางกาย
  - ๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการรู้ทางใจ
๘. ตัณหา คือ ความดิ้นรนทะยานอยาก หมายถึง ความทะยานอยากใน
 อารมณ์ทั้ง ๖ ดังนี้
- ๑) รูปตัณหา คือ ความทะยานอยากในรูป
  - ๒) สัทตตัณหา คือ ความทะยานอยากในเสียง
  - ๓) คันธตัณหา คือ ความทะยานอยากในกลิ่น
  - ๔) รสตัณหา คือ ความทะยานอยากในรส
  - ๕) โผฏฐัพพะตัณหา คือ ความทะยานอยากในสัมผัสทางกาย
  - ๖) รัम्मตัณหา คือ ความทะยานอยากในธรรมารมณ์(เรื่องราว)
๙. อูปาทาน คือ ความยึดมั่น หมายถึง ความยึดมั่น ๔ ประการ ดังนี้
- ๑) กามูปาทาน คือ ยึดมั่นในกาม
  - ๒) ทิฏฐูปาทาน คือ ยึดมั่นในทิฐิ
  - ๓) สีลัปปตูปาทาน คือ ยึดมั่นในศีลและพรตหรือวัตร
  - ๔) อัตตวาทุูปาทาน คือ ยึดมั่นในตัวตน
๑๐. ภพ คือ กระบวนการแห่งการเกิด หมายถึง กามภพ รูปภพ อรูปภพ

- ๑๑.ชาติ คือความเกิด หมายถึงการปรากฏแห่งขั้น การได้อายตนะต่าง ๆ
๑๒.ชรา มรณะ คือ ความแก่ ความตาย หมายถึง ความทรุดโทรมแห่ง
อวัยวะต่าง ๆ (ชรา) และ ความสลายแห่งขั้น ความขาดชีวิตินทรีย์(มรณะ)

๔. การอธิบายปัจเจกสมุปบาท

ปัจเจกสมุปบาทอธิบายถึงการปรากฏของสิ่งต่าง ๆ ว่าล้วนมีทั้งสิ้นปัจจัย ซึ่งมี
รายละเอียดดังนี้

๑. อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

หมายถึง ความไม่รู้ ไม่เข้าใจ หรือ การไม่รู้แจ้งในข้อเท็จจริง(อวิชชา)
บุคคลย่อมเกิด ความคิดมีความมุ่งหมายเกิดขึ้น มีความอยากเป็น อยากได้ในสิ่ง
ต่าง ๆ

๒. สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

หมายถึง ความอยาก ความมุ่งหมาย(สังขาร) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการ
เห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัสและความคิด

๓. วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

มีความหมาย ๒ ส่วนคือ

ก. วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดนาม หมายถึง วิญญาณเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิด
เกิดความรู้สึก (เวทนา) ความจำได้(สัญญา) และความคิดต่าง ๆ(สังขาร)

ข. วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดรูป หมายถึงวิญญาณเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิด
ร่างกาย สิ่งนี้มองเห็นได้ยาก แต่พระพุทธเจ้าสอนว่าร่างกาย(รูป)นั้นเกิดขึ้นพร้อม
กับนาม ทั้งสองนั้นเป็นของคู่กันคือกายและจิต โดยมีเหตุที่ทำให้เกิดคือวิญญาณ

๔. นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ

หมายถึง เวทนา สัญญา สังขาร(เจตสิก)และรูป(ร่างกาย) เป็นปัจจัย
ให้เกิดอวัยวะ เครื่องติดต่อกัน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๕. สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ

หมายถึงประสาทสัมผัสทั้ง ๖ ซึ่งเป็นอายตนะภายในเกิดการกระทบกับ
สิ่งภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธัมมารมณ

๖. ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา

หมายถึง การกระทบกับสิ่งภายนอกก่อให้เกิดความรู้สึกสุข ทุกข์หรือเฉยๆ

๗. เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

หมายถึง ความรู้สึกเป็นสุขในสิ่งที่ได้พบเห็น ได้สัมผัส ย่อมก่อให้เกิดความทะยานอยาก ที่จะให้ได้มาในสิ่งนั้น ได้แก่ อยากเห็นรูปที่สวยงามนั้นอีก อยากดมกลิ่นหอมนั้น อยากสัมผัสในสิ่งที่นุ่มนวล เป็นต้น หรือ ความรู้สึกที่เป็นทุกข์ต่อสิ่งที่ได้สัมผัสย่อมก่อให้เกิดการหลีกเลี่ยง

๘. ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

หมายถึง ความทะยานอยากก่อให้เกิดความยึดมั่น มีความติดผูกพันในสิ่งนั้น เช่น ชายหนุ่มที่มีความรักกับหญิงสาว เป็นผู้ยึดมั่นประกอบอยู่ ย่อมก่อให้เกิดความผูกพัน ความยึดมั่นในความรัก เรียกว่ายึดมั่นในกาม(กาม-อุปาทาน) รวมทั้งการเกิดทิฐิ เกิดความยึดมั่นในตัวตน ฯลฯ

๙. อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

หมายถึง ความยึดมั่นทำให้ภาวะต่างๆเกิดขึ้น(สภาวะทางจิตใจ) เช่น มีความกำหนัดยินดีเป็นพื้นฐานก่อให้เกิดกามภพ คือ ภาวะแห่งความใคร่หรือมีจิตใจที่เป็นเป็นกุศลสงบนิ่ง(ฌาน) ก็ก่อให้เกิดรูปภพ หรือการมีจิตใจสงบอย่างสูง (เข้าถึงอรูปฌาน) ก็ก่อให้เกิดอรูปภพ

๑๐. ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

หมายถึง เมื่อมีภาวะของจิตใจอยู่ในภพใดก็ย่อมมีการเกิด(ชาติ) หรือการปรากฏแห่งชั้นชั้น เช่น มนุษย์มีจิตใจอยู่ในกามภพ เสมือนทารกอยู่ในครรภ์ การคลอด(ชาติ)หรือร่างกาย ย่อมเกิดขึ้นตามมา

๑๑. ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ

หมายถึง เมื่อมีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น การเปลี่ยนแปลง ความทรุดโทรม (ชรา) ย่อมเป็นสิ่งที่ติดตามมาและมีการสูญสลาย(มรณะ)ไปในที่สุด เมื่อเป็นเช่นนั้น ความโศก คร่ำครวญรำพัน ความทุกข์ ย่อมเกิดขึ้น

ทั้งหมดนี้เป็นเพียงตัวอย่างเพื่ออธิบายปฏิจลสมุปบาทเท่านั้น มิได้หมายความว่า อวิชชา เป็นสาเหตุแรกของกระบวนการทั้งหมด แต่เพราะเริ่มต้นอธิบายด้วยอวิชชา ดังนั้นจึงจบลงด้วยอวิชชา ความจริงแล้วอวิชชาเองก็ยังมีเหตุปัจจัยให้เกิดเหมือนกัน คือ อาสวะเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา ดังข้อความที่ว่า

“เหตุเกิดแห่งอัสวะย่อมมี เพราะอวิชาเป็นสมุทัย
ความดับอัสวะย่อมมี เพราะอวิชาดับ”^๕

๕. วิธีการอธิบายปฏิจจสมุปบาท

การอธิบายปฏิจจสมุปบาทนั้นพระพุทธเจ้าแสดงไว้ ๔ วิธี ดังนี้

๑. แสดงตั้งแต่ต้น(อวิชา) ไปหาปลาย(ชรามรณะ) ดังนี้

“เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี...

...เพราะชาติเป็นปัจจัยชรามรณะจึงมี”^๖

๒. แสดงจากท่ามกลางไปหาปลาย(ชรามรณะ) เช่น เริ่มจากเวทนา ดังนี้

“ความเพลิตเพลินในเวทนาทั้งหลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ความคิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้อย่างนี้”^๗

๓. แสดงตั้งแต่ตอนปลาย(ชาติและชรามรณะ) ย้อนขึ้นไป ดังนี้

“ชราและมรณะมีเพราะชาติเป็นปัจจัย...

ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย...

...สังขารมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย”^๘

๔. แสดงตั้งแต่ตอนกลางขึ้นไปหาต้น (อวิชา) เช่น เริ่มจากอาหาร

“ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔”^๙ นี้มีอะไรเป็นแดนเกิด เกิดมาจากอะไร อาหารนี้มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด เกิดมาจากต้นเหตุ ต้นเหตุเกิดเพราะอาศัยเวทนา เวทนาเกิดเพราะอาศัยผัสสะ ผัสสะเกิดเพราะมีอายตนะ อายตนะมีเพราะนามรูป นามรูปมีเพราะวิญญูณ วิญญูณมีเพราะสังขาร สังขารมีเพราะอวิชา”^{๑๐}

๖. การตีความในปฏิจจสมุปบาท

ด้วยปฏิจจสมุปบาทเป็นศูนย์กลางแห่งหลักธรรมทั้งหลาย พร้อมทั้งมีความลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง เหตุนี้จึงมีการตีความเป็น ๒ ประการคือ

๑. เป็นกระบวนการชีวิตระหว่างชาตินี้และชาติหน้า ซึ่งเป็นคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์รุ่นหลัง ^{๑๑}

๒. เป็นกระบวนการของจิตใจในขณะที่ความคิดเดียว ซึ่งเป็นแนวคิดที่มุ่งถึงภาวะจิตใจในปัจจุบันซึ่งปรากฏอยู่ในอภิธรรมปิฎก

๗. ญาณในปฏิจจนสมุปปบาท

ญาณหรือความรู้ในปฏิจจนสมุปปบาท สามารถแบ่งได้ ๒ ประการ คือ

๑. โลกียปัญญา คือ ความรู้แบบโลก ซึ่งมี ๒ ชั้นดังนี้

๑) การใช้ประสาทสัมผัสรับรู้ เห็นได้จากส่วนของ อายตนะ ๖ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ

๒) การคิด เป็นผลมาจากผัสสะและมีผลให้เกิดเวทนา ตัณหา และอุปาทาน

ทั้งการรับรู้ และการคิดนี้เกิดขึ้นติดต่อกันเสมอ ซึ่งก็คือความรู้ที่มนุษย์สามารถเห็นได้ อย่างชัดเจนตามประสบการณ์นั้นๆ

๒. โลกุตตรปัญญา คือ ความรู้ข้ามพ้นโลก

ปฏิจจนสมุปปบาท เป็นกระบวนการอธิบายความรู้ที่ละเอียดมากๆ คือ ทุกครั้งของการเกิดความคิดเกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็สามารถอธิบายจนครบกระบวนการของปฏิจจนสมุปปบาทได้ในช่วงความคิดนั่นเอง หรือกระทั่งการเห็นภาพ แม้เพียงหนึ่งส่วนพันวินาทีก็สามารถอธิบายได้ ที่สำคัญ คือการอธิบายเชื่อมโยงถึงสิ่งที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสในช่วงชีวิตนี้และชีวิตหน้า

๘. ความรู้สูงสุดในปฏิจจนสมุปปบาท

จากหลักปฏิจจนสมุปปบาทเห็นได้ว่าความรู้ที่สำคัญที่สุดตามหลักพุทธปรัชญา คือความรู้ในเรื่อง ความทุกข์ และการแก้ปัญหาความทุกข์ หรือการจัดจิตวิชชา ซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์

บรรณานุกรมและเชิงอรรถ

^๑ ม.มู. ๑๒/๓๔๖/๓๐๐

^๒ ส.นิ. ๑๖/๖๑/๒๕

^๓ ส.นิ. ๑๖/๑๔๔/๗๐

^๔ ส.นิ. ๑๖/๑๙-๒๑/๔-๕

^๕ ส.นิ. ๑๖/๒/๒

^๖ ส.นิ. ๑๖/๒๒๕/๑๐๒

^๗ วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาภูมิ
ราชวิทยาลัย ๒๕๒๗) หน้า ๒๓๖-๒๓๗

^๘ ความสมบูรณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กาย ขึ้นอยู่กับความสมบูรณ์มากหรือน้อยของรูป

^๙ ม.มู. ๑๒/๑๓๐/๘๒

^{๑๐} ส.นิ.๑๖/๒-๕/๑-๒

^{๑๑} ม.มู. ๑๒/๔๕๓/๓๙๙

^{๑๒} ม.มู. ๑๒/๔๔๗/๓๙๒-๓๙๓

^{๑๓} อาหาร ๔ ประกอบด้วย

๑. กวฬิงการอาหาร คือ อาหารที่กินเข้าไปเป็นคำ

๒. ผัสสาหาร คือ ผัสสะการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับ
อายตนะภายนอก

๓. มโนสัญเจตนาหาร คือ อาหารใจ ความหวัง ความปรารถนา
ความรัก ความโกรธ ความกลัว

๔. วิญญาณาหาร คือ อาหารได้แก่ ความรู้สึกทางจิต ก่อให้เกิดผล
คือ รู้สึกสุข ทุกข์ เจ็บๆ

^{๑๔} ส.ม.๑๖/๒๙/๑๒

^{๑๕} นพดล พิมพ์พิลา พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๒๓) หน้า ๑๖๘